

21 Ospan S. Zhuldiz, 2012, 7, p. 196–199.

22 *Kazakhstan: National Encyclopedia*, Edit. A.Nysanbayev, Almaty: Home Edition Kazakh Encyclopedia, 1999, 720 p.

23 Maksudov S., Aybosinov Sh. *Egemen Kazakhstan*, 2012, September, 26, p. 9.

24 Zhanaev A. *Egemen Kazakhstan*, 2012, September, 11, p. 9.

ӘОЖ 82–95:821.512.122

Ж.Ш.Жұмагелдин

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: zhanaidar.zhumageldi@mail.ru)

Төлен Әбдікұлының прозасындағы адам және қоғам мәселесі

Мақалада Т.Әбдікұлының прозалық шығармалары зерттелді. Жазушының қаламгерлік шеберлігі өмірдің шынайы жағдаяттарын бере білуімен ерекшелінеді. Ол өмірдің шынайы болмысын философиялық тұрғыда қарастырды. Автор Т.Әбдікұлының прозалық шығармаларында қазақ халқының тағдыры қалай көрінетіндігі тақырыптық-проблемалық тұрғыда, өзектілігін бейнеледі. Сондай-ақ қаламгердің суреткерлік шеберлігі, прозалық шығармаларындағы образдар жүйесі, кейіпкерлерінің ішкі жан дүниесі, адамның қоғамдағы алар орны психологиялық аспектіде талданды.

Кілт сөздер: тарихи, әлеуметтік-саяси, оқиғалар, сөз саптау, сюжет құрау, стиль.

Талантты жазушы Төлен Әбдікұлының қаламгерлік қасиеті туралы айтқанда, оның екінің бірі батылы бара бермейтін өткір әлеуметтік мәселелерді қозғайтындығын және нені жазса да, биік парасаттылықпен терең зерттеп, жеріне жеткізе жазатындығын жете сезіне білуіміз керек. Қиялы ұшқыр суреткердің өзіндік қолтаңбасы аз жазса да саз жазатындығымен, сөйлемдер қысқа әрі нұсқа болып келетіндігімен ерекшеленеді. Бұл жайында жазушы Дулат Исабеков: «Жалпы Төлен бұрқыратып жазған жігіт емес. Әлі күнге шейін сол ырғағын сақтап келеді», — деп өте орынды айтқан [1]. Ол қай мәселені қозғаса да, қай уақыттың шындығын жазса да, өмірлік, адами проблемаларды алға тартқандығымен көзге түседі.

Төлен Әбдікұлының шығармашылығы бүгінгі заман шындығын арқау еткен. Ішінде кеңес дәуірінің шындығын, әсіресе 1930-жылдар аумағында өткен тарихи, әлеуметтік-саяси оқиғаларды («Әке» повесі, «Өліра» романы) т.б. суреттейтін туындылар бар. Бір ерекшелігі, жазушы қай кезеңнің оқиғаларын арқау етпесін, алдымен адам тағдырын, оның тыныс-тіршілігін, өмірдегі күрес-тартысын, әлеуметтік ортадағы әрекетін, қоғамдағы алар орнын тереңнен аршып танытуға мақсат етеді.

Жазушы адам мен қоғам, адам мен әлеумет қатынасын әрдайым басты назарда ұстайды. Әрқилы тағдыр иелері өздерінің арман-мұңымен, қасірет-қайғысымен, қуаныш-ренішімен бой көрсетіп жатады. Осы қатардағы қарапайым жандардың қоңыр тіршілігінің өзінен заман шындығын, уақыт бедерін танып, таразылауға тырысады. Жалпы, жазушы күнделікті өмірдегі кейіпкерлерді көрсете отырып, заманымыздың ауқымды шиеленістерін, философиялық тұрғыдан саралаған.

Жазушы Т.Әбдікұлының қаламгерлік даралығына оның шығармаларында өмірдің әр құбылысын, оқиғасын бірқалыпты, аспандатпай беруі, қаһармандардың диалогы, монолог арқылы олардың жан әлемін жарқырата аша отырып, болмыс-бітіміне үңілуі, ұлттық болмысқа тән алуан түрлі қасиет-сипаттарды әндете зерттеуі жатады дегіміз келеді. Қаламгер Т.Әбдікұлы барлық шығармаларында дерлік тарихи зердеге барлау жасап отырады, сол арқылы кешегіні бүгінгімен, бүгінгіні ертеңімен тығыз байланыста, бірлікте қарауға ұмтылады.

Т.Әбдікұлы шығармаларының көркемдік ерекшеліктері, тақырып талдау, кейіпкер психологиясын ашу, сөз саптау, сюжет құрау, бір сөзбен айтқанда, «жазушылық стилі қандай?», өзге әріптестерінен озған не кемшін түскен тұстары бар ма?» деген мәселелерге тоқталмақпыз.

Әдебиеттану ғылымындағы стиль — аса кең мағынадағы ұғым. Сонау XIX ғасырдағы А.Потебня, А.Веселовскийлерден бастап, көтерілістен кейінгі, яғни, XX ғасырдың 1920–30-жылдарында жазылған П.Сакулин, А.Белецкий, В.Жирмунский, В.Гофман, М.Рыбникова еңбектері,

сондай-ақ 1950 жылдардан бері дүниеге келген В.Виноградов, Д.Лихачев, М.Бахтин, А.Чичерин, В.Днепров, М.Храпченко, Г.Поспелов, А.Соколов, Р.Будагов, В.Ковалев, А.Тимофеевтердің зерттеулері бұл ойымызға дәлел бола алады. Орыс әдебиетінде ұзақ жылғы ізденістерді қорытындылап, тұжырымдаған іргелі еңбектер де жарыққа шыққаны хақ.

Стиль — жазушының шеберлігін, талантын дәлелдейтін үлкен көрсеткіштің бірі. Сонымен бірге стильдің оқырманмен байланысты жағы да бар. Өзіндік стилі жоқ ақын мен жазушы шынайы шығарма бере алмайды, өзінің оқырманын да жаулай алмайды.

Жалпы, көркем әдебиеттегі стиль мәні, сипаты, ерекшеліктері жайлы зерттеулердің түп-төркініне үңілсек, олардың бастау алған уақыты сонау көне дәуірге, ерте грек мәдениетіне барып тірелетінің байқау қиын емес. Ерте замандардан бастап, бүгінге дейін зерттеу объектісіне арқау болып келе жатқан «стиль» ұғымы өзінің күрделілігін ғана емес, сонымен бірге оны зерттеуші-ғалымдардың да әр дәуірде, әр заманда әр қырынан алып зерттеп, үнемі өсу үстінде, даму, кемелдену үстінде болып келе жатқандығын да көрсетсе керек. Өмірдің бірқалыпта тұрмайтындығы сияқты зерттеу еңбектері де үнемі жаңғырып, жаңарып, жаңа ой, тың тұжырымдар жасауға бейім тұратыны белгілі.

Бұл арада төселген шеберлік пен жазушылық стильдік ерекшелігіне М.Әуезов талғамымен баға берген жөн. М.Әуезов стиль хақында: «Әдебиеттегі ұлттық түр мәселенің бір іргелі үлкен мәні — стиль. Тенеу тілі, әр алуан көркемдік шеберлікпен келетін сөз кестесі түгел келіп жазу стилін қалыптастырады».

Әдебиеттің ұлттық ерекшеліктер жайын атағанда, тіл бұл стильдің өзі емес, құралы, қоры ғана. Екінші бір стиль — сөздік, ақындық тенеу кесте мағынасынан басқа екінші мағынаны және тудырады. Ол — ұлттық мінез бейне жасаудың стилі», — деген екен [2].

Қазақ әдебиеттану ғылымындағы көрнекті ғалым З.Қабдолов: «Нағыз пейзаж — поэзия! Характер! Адам! Неге десеңіз, адамның қабылдауының, сезіну түйсінулерінен, көңіл-күйінен тыс табиғат суреті — пейзаж жоқ!

Пейзаж жазушының стилін де белгілейді. Ал, стиль — адам» [3] десе, профессор Р.Нұрғалиевтің пікірінше, «...әдеби ұғымдағы стиль — ең алдымен — эстетикалық категория...Стиль жазушының авторлық мұратымен, эстетикалық идеалымен жанды түрде байланысып жатыр. Өйткені көркемдік процесте механикалық сипат жоқ» [4].

Егер стиль дегеніміздің өзі кез келген қаламгердің ешкімге ұқсасмас даралық қасиеті десек, Т.Әбдікұлына тән стильдік сипаттар қандай?

Ең алдымен, жазушы жақсылық пен жамандықты негізгі объект етіп ала отырып, адами, рухани құндылықтарды жоғары қойып, дәріптейді. Суреткерге тән негізгі қасиет — шығармаларына психологиялық, лирикалық сарындармен қатар, философиялық ой дарыту басым. Яғни, оның қаламынан туған шығармалар философиялық астарларға бай. Сондай-ақ асқынған драматизм, трагедиялық тағдыр, жаратылысы қызық характерлер ұтымды көрініп отырады.

Мысалы, Т.Әбдікұлының ең алғашқы шығармаларының бірі «Оң қол» әңгімесін алайық. Адамның екіұдай күй кешуін, оның ішкі өңірінде мүлгіп жатқан әлдеқандай беймәлім күштердің бас көтеруін суреттеген қаламгерлеріміздің бірі — Төлен Әбдіков. Адам жанының осындай екіұдай күйін ол «Оң қол» әңгімесінде — «ішкі тұлғаның екіге жарылуы» деп атапты. Оқырман қауымды әңгіме тігісін түгендеп отыруы үшін оның мазмұнымен қысқаша таныстырсақ: *...Март айының аяқ кезінде бізге жасы он жетілер шамасындағы бір қыз түсті. Қабылдау үстінде ата-анасы қыздың өзін-өзі бірнеше рет қылғандырып, өлтірмек болғанын айтты. Маңындағылары аман алып қалған. Ал қыздың өзі мүлде басқаша баяндайды. Ол Маған қастандық жасаған — мынау, бұл менікі емес, мүлде бөтен қол, мені өлтіргісі келіп жүр, — деп өзінің оң қолын көрсетті. Бізде мұны ішкі тұлғаның екіге жарылуы деп атайды... Яғни, бір дененің ішінде екі түрлі жан иесінің кезектесіп, не қатар өмір сүруі.*

Оң қолдың қапелімде бас салып, Алманы (қыздың аты осылай) тұншықтырып, өлтіремін деп тырысатын сәтін автор реалистік тұрғыда суреттейді. *...Мен палатаға кіргенде Алма кереуетте жатыр екен. Оң қолы кеңірдегін тас қылып қысып алған. Сол қолымен жанталасып айырмақ болады. Сестра екеуіміз оң қолға қатар жармастық. Қолын қайырып кереуеттің астына апарғанда, түрі көкпеңбек болып кеткен Алма көзін ашты. Тұла бойы қалшылдап, көпке дейін өзіне-өзі келе алмады... Жазушы Төлен Әбдікұлының шығармаларының бірден-бір ерекшелігі, жеке адамның санасындағы, ойлау жүйесіндегі сан алуан сезімдік, психологиялық, философиялық құбылыстарды, сана қозғалысының пластикасын беру мен жан диалектикасын монологқа, ой ағымына, түс көруді*

талдауға және де психологиялық сыртқы детальдарға (ым мен ишараттарға, іс-әрекеттегі, дауыс ырғағындағы, порттегі физиологиялық, физиономиялық, сезімдік құбылыстарға) да көңіл бөлген. «Оң қол» әңгімесінде кейіпкер — Алманың түсі арқылы автор адам санасында үздіксіз жүріп жатқан процесті, үрей мен қорқынышты, өмір мен өлім арасындағы арпалысты, жан толғанысын көркемдікпен кестелей білген. Парктегі гүлді жұлдырып, дәрігер жігіттің сезімін сынайтын сұлу да, тәкаппар, адал да, ерке Алма ұйқыға ене бастаса-ақ алқымына ұмтылатын оң қолдың опасыздық әрекеті тұқым қуалаған қауіпті сырқат; оны медицинада дененің екі жарылуы дейді, ал әдебиеттануда адам ішіндегі адам деген тәсілді жазушы тігісін жатқыза пайдалана білген. Шығарма сюжетін берудегі суреткер шеберлігі сондай, әңгімені оқып отырып, көз алдында өтіп жатқан кинолента куәгеріндей кейіпкерімен бірге қуанасың, бірге қайғырасың, бірге қорқасың. Жазушының кез келген туындысының кейіпкерлері сөз саптасынан бастап дүниетанымына дейін ерекшеленіп тұруымен оқшауланады.

Әңгімедегі оң қол — адам жанының иіріміндегі қайшылықтың көрінісі. Егер «Қаралы сұлуда», іштегі эззіл сезім ағысы бірте-бірте даму үстінде суреттелсе, бұл әңгімедегі оң қол — бірден беріле салған нақты шындық — ақиқат. Оң қол — Алманың, яғни, он жеті жасар сұлу да аққу жаңды нәзік, қияли қыздың ерекше тағдыр иесі екендігінің көрінісі. Алма трагедиясы сонымен қатар адам жанының беймәлім сырларының ашылған тұсы. «Рас үлкен бақытсыздық... адамның өз денесінің өзіне жау болғаны... Әрине, үлкен бақытсыздық... Бірақ адамның өзіне-өзі жаулығы соншалық сирек оқиға ма? Сот залына барып айыпталған адамдардың қателіктерін тізіп көріңіз, бәріне де өздері кінәлі. Кісі өлтіруден бастап, ұрлық істеу, ақша жеу, арақ ішіп төбелесу, маскүнем болу, әйел зорлау, кісі балағаттау, содан кейін түрмеге түсіп, өмірін қор қылу өзіне-өзі жаулық емей, немене? Наполеонды құртқан Россия емес, ең алдымен, Наполеонның өзі емес пе? Адам бойындағы эззілдің жаңағы оң қолдан несі кем?..». «Оң қолдағы» Алма өз бойындағы эззілдің (оң қолдың) темір құрсауына шыдай алмай жантәсілім береді. Өйткені оң қол — Алманың ықпалынан шығып, өз алдына тіршілік еткен (тұншықтыру) нақты күшке айналады. *Жоқ!* — деп баж ете қалды Алма. — *Жоқ, жоқ. Менікі емес... Жоқ, жоқ!*

Бір жағынан, Алма бейнесі — сол кезеңнің, замананың, яғни, сұлулық, ізгілік, үйлесімділік секілді қасиет-құбылыстарды өзіне қажетсіз деп танып, денесінен сығып тастаған қоғамның, өркениеттің өзін-өзі тұншықтыруы. Өркениеттің тірелген тығырығы. Ақжүрек қаламгердің сол қоғамға, заманаға берген бағасы, шығарған үкімі.

Шығарманың кезінде үлкен жаңалық ретінде қабылданғаны белгілі. Ендеше, шығарма құнын асырған қасиеттер қандай десек, ол, ең алдымен, тақырып тосындығы болса, соған орай жазушы идеясының шығарма сюжетімен табиғи бірлік табуы дер едік. Әрине, бұл тек «Оң қол» әңгімесіне ғана қатысты ерекшелік емес. Т.Әбдіқұлы шығармаларының барлығына дерлік тән қасиет. Тіпті, Төлен Әбдіқұлы шығармаларының өзін ана тақырып, болмаса мына бір шындық, болмаса шетел тақырыбы деп бөле-жарудың де қажеті жоқ. Өйткені қайсы бір туындысын алмайық, өмірдің ең өзекті, аса зәру, аса ділгір мәселелерін көтергені анық. Олар тек жанрлық тұрғыдан және шығарманың сюжеті мен композициялық құрылымына ғана бөлек. Ал, автордың философиялық ой түйіні, алдыға қойған ұлы гуманизм — барлық шығармаларының алтын арқауы.

1960–1980-жылдардағы әдеби процесте қаламгерлердің көркемдік ізденістері көбінесе кейіпкердің жан дүниесіндегі тылсым сырлардың сырын ашуға ұмтылыстардан көрінгені белгілі. Ендеше, сол ізденістер жазушы шығармаларында да өз жемісін көрсетті. Суреткер сомдаған кейіпкерлердің қай-қайсысы болмасын өзіндік мінез, сөз, ой қайшылықтарымен ерекшеленеді. Сонысымен де олар оқыған адамның есінен кетпестей жатталып қалады. Мысалы, жазушының «Парасат майданы» повесі адам санасында жүріп жатқан тартыстардың желісіне құрылған. Қоғамдағы сан түрлі тартыстардың сана ағымында үздіксіз тайталасқа түсіп, ой ағымындағы майданды еске түсіреді. Зұлымдық пен ізгіліктің үнемі қарама-қайшылықпен арпаласуы, адам жанын азаптап, сананы сергелдеңге салуының көрінісі. Әдебиетке адамның екі ұдай халдегі сезімі, ішкі менмен тартысы әсіресе ұлы М.Әуезовтің психологиялық әңгімелерінде кеңінен суреттелетін. М.Әуезов алып келген әдеби дәстүр қазіргі кезең әдебиетінде өз жалғасын табуда. Осы тұрғыдан келгенде Т.Әбдіқұлының шығармаларын көптеген жазушылармен салыстыруға болады. Мәселен, жазушы О.Бөкейдің «Мұзтау» повесіндегі Ақтанның екіге жарылып, диалог түрінде тартысқа түсуі адам табиғатының ішкі тартысына құрылған. Ал Т.Әбдіқұлының «Парасат майданы» повесінде бір адамның екіге жарылып, екіұдай тартысқа түсуін өзіндік жазушылық жолмен — хат түрінде жүзеге асырған. Тартыстың хат түрінде жүзеге асуы, ойдың толық әрі терең, көркем жеткізілуі — жазушы

шеберлігінің өзіндік бір қыры. Хат дегеннен шығады, сол хаттарда француз жазушысы Шарль Бодлердің ойларынан мысалдар келтіреді.

Бодлер поэзиясының ең әйгілісі — «Зұлымдық гүлі». Кейіпкер — ішкі дүниесінің үндестігінен айрылған, көңілсіз, жалғыз адам. «Зұлымдық гүлі» — сұрақтар мен толғаныстар кітабы.

Жазушының «Парасат майданы» повесінің басты кейіпкері де — жалғыз, ішкі дүниесінің қарама-қайшылығы мол, ой арпалысына, ой азабына түскен жан.

Ғалым Г.Пәріліева «Тағы бір тоқталар жай — Т.Әбдіковтің тілі. Оның қай туындысын алмаңыз, артық-ауыз әңгімеге, жалған сезім, жылтырауық теңеуге кездеспейсіз. Немесе ділмарсыған кейіпкер не автор жоқ. Мүмкіндігінше аз сөзге көп мағына сыйдыруға және әр сөзінің әйтеуір бір оққаруына аса жауапкершілікпен қарайтындығы — қаламгердің өзіндік қолтаңбасы, өзіндік әдіс-тәсілі» [5; 78] десе, қазақ романдарының стилі мен типологиясын зерттеген ғалым М.Хамзин: «Асылы, Т.Әбдіковтың барлық ірілі-ұсақты шығармаларында байқалатын жайт — автордың стильдік бедеріндегі салмақтылық, орнықтылық. Көп ретте өзге шығармаларындағы сияқты авторлық баяндау мен кейіпкер монологы жарасымды үйлесім тауып жатады» [6; 16], — деген пікір ұсынады.

Ендеше, ең әуелі, суреткерге тән негізгі қасиет кейіпкер психологиясын ашудағы сәтті ізденістері еді. Ол сомдаған кейіпкерлер шынайылығымен, ұлттық характерлерге тән мінез-құлықтарымен, даралануымен де, сондай-ақ 1960–1980 жылдары көбіне үстем болған социализм әдісінің әдебиет таптық, партиялық болуы керек деген қатаң қағидаларын бұзғандығымен де құнды.

Қандай халықтың, қандай ұлттың болмасын, рухани, мәдени, төлтума игіліктерін сол халық немесе сол ұлттың өзгеге бодан кіріптар болып тұрғанда талдап, зерделеу бар да, өз еркі өзіне тиіп, өз тізгініне өзі ие болғанда саралап, зерттеу бар. Халықтың, ұлттың рухани игіліктерін жасаушы тұлға — ақын-жазушы өзі ғұмыр кешіп отырған қоғамынан, сол қоғамның талап-тілегінен тыс тұра алмайды. Оған ұсынып, талап еткен міндеттерге сөзсіз мойынсыну, сол тілектерді құлшына, еш сөзге келмей білдіру, шыңғырған шындықты тұспалдап, ишаралап жеткізу бар. Әрине, міндеттің де міндеті болатыны белгілі. Тәуелсіздікті, сол тәуелсіздіктің маңызды да қаталған талап-тілектер бар, сонымен бірге сананы улап, рухты жаныштауға, мәңгірттендіруге шақыратын талап-міндеттер болғаны ешкімге де жасырын емес шығар. Қаламгер Т.Әбдіқұлы өз шығармаларының шынайылығымен, тазалығымен, өміршендігімен ерекшелетіні хақ.

Төлен Әбдіковтың прозалық шығармаларының жанрлық сипаты әр алуан болып келеді. Жазушының «Қайырсыз жұма», «Қонақтар», «Бас сәуіек», «Оң қол», «Жат перзент», «Бір күндік ашу», «Көктерек», «Сәби туралы сыр», «Қарасын», «Қойшығұл», «Таласбай» және тағы да басқа әңгімелері, «Парасат майданы», «Әке», «Оралу», «Ақиқат», «Қыз Бәтіш пен Ерсейіт», «Тозақ оттары жымындайды» аударма-повестері, «Өліара» романы бар.

Әдебиет атаулы қай кезде де ашық та, сыншыл көзқараспен қарап, адамгершілікті, ізгілікті дәріптеп келеді. Осынау өмірдегі тек қана ізгі қасиеттер мен жақсылық, зұлымдық пен жамандықтың күресін ғана емес, сол әлемде, үлкен кеңістікте өмір сүретін және адам баласының санасы жетуі мүмкін емес нәрселер де болатындығы туралы ой толғап, ешкім ешқашан жауап бере алмайтын «Неге?» деген бір сұрақтың төңірегінде қалам тартқан бұл прозаның көтерген жүгі қашанда ауыр. Себебі адам баласы қашанда өмірден бақыт іздеп жүреді. Бірақ, ақиық ақын М.Мақатаев айтпақшы, сол бақытты іздеуді бастаған күннен бастап, немесе бақыт дегеннің болатынын білген күннен бастап адам бақытсыздыққа ұрынады. Сол сияқты ақылды, саналы адамдар санасыз, ақымақтарға аяп қарауын қоймайды, бірақ сол ақымақтан өзінің әлдеқайда бақытсыз екенін білмейді. Осындай сенгің келмесе де, шындық жағдайларды суреттеу қандай суреткерге де болса ауыр.

Бұл туралы белгілі қаламгер Ә.Кекілбаев Т.Әбдіков шығармашылығына баға берген «Адамстанға саяхат» деген мақаласында: «Өмірге сонау XVII–XVIII ғасырлардағы қалпынан көп өзгере қоймаған қазақы қырынан келіп, әдебиетке көркем ойдың ғарыштық биіктерін игере бастаған XX ғасырдың бел ортасында араласқан Төлен Әбдіков өзі білетін ұлттық болмысымызға өзі игерген жаңа дүние түйсіктік көзімен үңілуге тырысты. Сөйтіп, біз өмір сүріп жатқан ортаға атымен ұқсамайтын, атымен басқаша, атымен жаңа дүние деген таптық ұғымды жоққа шығара бастады. «Өліара» мен «Әкеде» бұрын қызыл-жасылды қып, жалтылдата бейнелейтін Қазан төңкерісінің кезеңі беймаза қысқа тап болған бей-берекет қыр тұрмысының үйреншікті жадау иін, салпы етек, жыртық көкірек жадағай қалпында бейнеленді. Тығырыққа тығылып, дымы құрыған бидәрмен ахуалдағы қауым да «перілерсіз», «періштелерсіз», «пайғамбарларсыз», өмірде қандай болса, дәл сондай қалпында қарастырылды. Оқтын-оқтын өзі қолдан жасаған зілзаладан өзі оңбай таяқ жеп,

ойсырап жататын пенделер тауқыметінің қандай да болмасын асыра дәріптеу мен асыра табалауға лайықты еместігі жан-жақты ашылып, мұқият байыпталды»... [6; 33], — деп жазды.

Шындығында да адам атаулы өзіне-өзі көр қазып жатқандай, өзін-өзі жерлеуге асығып, қоғаммен арпалысып жүргендей етіп көрсететін шығармалар осы жылдарда көбірек жазылды.

Интеллектуалдық ізденіс деген де өте күрделі ұғым. Ол суреткерлік пен ойшылдықты, философиялық ой толғаудағы шынайылық пен нанымдылықты, өмірге деген көзқарас пен дүниетанымдағы диалектикалық тереңдікті және олардың табиғи бірлігін талап етеді. Және бұндай шығармалар оқырманға да ауыр. Алайда әдебиеттің қызметі тек көңіл көтеріп, ермек ету ғана болмаса керек. Ол адам жанын зерттеуге эстетикалық ләззат беріп қана қоймай, сол ләззатты ала білуге үйретуге де міндетті.

Өмірдің мәні тек қана айналандағы өзің сияқты өзгелерден жоғары тұруда емес, солармен түсіністікте тұрып, қанағат сақтап, қолыңда бардың қадірін бағалап өмір сүру керектігін, ең бастысы, адами қасиеттерді жоғалтып алмау екендігін баса айтқан шығармалардың өміршең болары хақ. Себебі жамандық пен жақсылық күресі мәңгілік. Олардың бірде бірі, бірде екіншісі басым түсіп, тайталасып отыруы — міндетті дамуға әкеліп тірейді.

Әдебиет дамыған сайын алғашқы кездегі ағартушылық міндеттің шеңберінен шығып, басқа мақсатты көздеп өзіне-өзі, өз жан дүниесінің түкпіріне үнілуге қарай бағыттталып келеді. Т.Әбдіков шығармаларының сипаты әр алуан болып келеді. Бүгін де қазақ прозасында көшбасшы бунақ арасында шоктықтық биігін иеленген жазушы. Алдыңғы буын ағаларымыз, тұлғаластарының шығармашылық ізденістерінен үйрене, дамыта жүре, қалыптаса келе, қаламгерлік шеберлігін шындауда өзгеге дара соқпақ салды. Кешегі дәстүрді өзінше жаңалығымен жаңғыртты деп айтуымызға болады. Жазушы шығармашылығында жаңалық тек тақырыптық, идеялық, көркем өлең сөзді қолдану аясында емес, жаңа ой, жаңа мазмұн туғызумен, соған орай жаңа тұрпатты қаһармандар мен кейіпкерлер жасауымен де ерекшеленді.

Заманымыздың заңғар жазушысы шығармашылығының ерекшелігі де — жеке адамның идеялық және адамгершілік тұрғыда қалыптасу процестері мен характердің философиялық мәнін ашудағы қоғамның орнын айқындауға ұмтылатын тосын табыстары. Жазушы әуел бастан бүкіл шығармашылығын парасаттылықты пайымдап, гуманизмді мадақтауға арнады. Сондықтан да біз жазушыны үлкен эстет, интеллектуалды қаламгерлердің қатарында танимыз.

Осы жолда көптеген жазушылар «сана ағымы» әдісін пайдаланды. Ал таза ой жүйесін бірыңғай логикалық ашық пайымдаулар желісін арқау еткен шығармалар да кездесіп отырады. Олардың көпшілігі күнделік ретінде берілетін. Көптеген сыншылар мен әдебиеттанушы-ғалымдар дәстүрлі көркем туынды бірыңғай ашық ұғымды ой-сана коллизиясын арқау етуден тұрмайды деп есептейді. Алайда осы «Парасат майданы» повесі туралы сөз болғанда Жомарт Әбдіхалық: «...көркемөнер, әдебиет жүйесінде «типтік және типологиялық образдар» (А.В.Гулыга) арқылы белгілі бір идеяларды ширықтыра жеткізуге болатындығын ескерсек, соңғысы төл әдебиетімізде аса бедер танытқандай қалыптасып үлгермегендігін ашық мойындауға тура келеді. Кейіпкер характерін басым түрде ой желесі арқылы түзілдіру — бұл әлем әдебиеті үшін де, өзімізге етене таныс қазақ әдебиеті үшін де өте сирек кездесетін және стильдік терең мәні бар айрықша эстетикалық құбылыс» [5; 84], — деп жазды.

Т.Әбдіков өзінің ең алғашқы шығармалар жинағын «Көкжиек» деп атаған болатын. Бұл кітаптың атында үлкен мән бар еді. Кезінде бұл туралы атақты сыншы Сағат Әшімбаев та: «Төлен Әбдіков тұңғыш жинағын «Көкжиек» деп атапты. Жинақта мұндай әңгіме жоқ. Алайда аты мазмұнына қарай қойылған. Адам сапарға шығарда бір жерге жетуді мақсат етеді. Бұл ойын жүзеге асыратыны да күмәнсіз. Ал, соқтықпалы, соқпақсыз өнер жолында бірден көздеген нысанаңа жету мүмкін емес. Ұлы таланттардың өзі де жасағандарына іштей қымсынып өтпегеніне кім кепіл. Өнер жолы — ол да көкжиекке тура тартылған өмір жолы. Көкжиекке жету мүмкін бе? Еш уақытта да! Тек көңілдегі шамалауың бойынша келген жеріңді қанағат тұтуың мүмкін шығар. Төленнің бұл кітабын өнер көкжиегіне шеккен сапарының басы деп білеміз [5; 21], — деп бағалаған болатын. Шындығында да, жазушы өзінің баяғыда бастаған үлкен бір идеясын («Ақиқат», «Оң қол») осы көкжиекке жаңағы «эстетикалық құбылысты» пайдалана отырып, алып шықты. Ертеректе жазылған «Ақиқат» пен «Оң қол» шығармаларындағы үлкен идеяның жоғарғы философиялық деңгейіне (кондициясына) жеткен жері бұл — «Парасат майданы» повесі. Осы повесть адам тағдырын жан дүниенің екіге жарылу құбылысы арқылы бейнелей отырып, мәдениетті іздеп жүріп, өркениетке адасып кеткен адамзат тағдырын көрсетіп берді. «Адамның бұдан былай өз құрбаны өзі, өз жендеті өзі» (Ә.Кекілбаев)

болатындығын меңзеді: «...адамзаттың іштей іріп-шіріп, адамгершіліктен азғындап, тіршілік әлеміне қажеті жоқ немесе қатер құбылыс ретінде рухани апаттан мерт болу» алдында тұрғандығын айтып дабыл қақты. Повестің кейіпкері — жан дүниесі екіге жарылған адам. Осы адам өзін-өзі өлтіреді. Оны осыған мәжбүр еткен не жағдай? Жазушы бұл сұраққа кейіпкердің жан әлеміне, санасының түпкі қатпарларына бойлай отырып, жауап береді. Автордың шығарманы кейіпкер күнделігі ретінде ұсынуы — шығармаға шырай үстеп тұрары даусыз. А.Чеховтың «Бухгалтер көмекшісінің күнделігі» деген әңгімесі естеріңізде болар. Күнделікті оқып отырып ешқандай портреттер, суреттеулерсіз-ақ кейіпкеріңізді бес саусақтай танып аласыз.

Кейіпкердің ішкі күйзелістері, сезімдері — барлығы кейіпкердің өз аузынан баяндалғандықтан да, еш күмән тудырмайды. Адамның «мені» — психикалық тұтастық. Бірақ тұтастық болуы үшін барлық психикалық процестерді бірлестіретін, оларды өзінің түрлі формалары ететін бір ұйытқы қажет. Бұл ұйытқы — әр адамның өзіне тән мәнділігі. Ал мәнділік — адамның таңдаған немесе қалаған үнемі ұмтылатын нәрсесі. Ол мәнділік адамның іс-әрекеттері ғана емес, оның әрбір психикалық көріністерінде байқалуы мүмкін. Осы мәнің жеке адам психикасындағы нақты түрі — пиғыл. Пиғыл емес мақсаттар, мұқтаждықтар адамда көп болуы мүмкін, ол жеке іс-әрекеттерге байланысты, ал жеке адамның психикасын бүтін ететін пиғыл қалыпты жағдайда біреу-ақ болуы тиіс. Бірақ адамдардың өздері жасайтын қоғамдық қатынастар, тәртіптердің ішкі қайшылықтарына және жеке адамдардың дамуындағы ерекше қайшылықтарына байланысты көп адамдардың болмысы екі айырылады. Адамдардың өздерінен аулақтанған, қарсы тұрған, тіпті өздерін бағындыратын, яғни жат болған күштері де оның жан дүниесінен орын тауып, жат ұмтылыстар туғызады. Сонымен бірге адамда өз еркіндігіне, дербестігіне негізделген бастапқы пиғылдары да жоғалмайды. Осылайша осынау екі пиғыл қарама-қайшылықта болып, манағы айтқан психикалық тұтастық «менді» бұзады. Адамның өзімен-өзі қайшылығы туады, өз жан дүниесі бір-біріне жат әлемдерге бөлініп, өзінен де, қоршаған ортадан да безініп, жаттану құбылысына душар болады.

Бүгінде қазақ прозасында көшбасшы буынының арасында шоқтықты биігін иеленген жазушы Т.Әбдікұлы алдыңғы буын ағаларының, тұрғыластарының шығармашылық ізденістерінен үйрене, дамыта жүре, қалыптаса келе, қаламгерлік шеберлігін шырдауда өзгеге дара соқпақ салды. Кешегі дәстүрді өзінше жаңалығымен жаңартты. Жазушы шығармашылығында жаңалық тек тақырыптық-идеялық, көркем өлең сөзді қолдану аясында емес, жаңа ой, жаңа мазмұн туғызуымен, соған орай жаңа тұрпатты қаһармандар мен кейіпкерлер жасауымен де ерекше.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Исабеков Д.* Адами парасат, әлеуметтік тереңдік // Заман Қазақстан. — 2002. — № 36. (391). — 6 қырк. — 14-б.
- 2 *Әуезов М.* Шығармалар. — 12-т. — Алматы: Жазушы, 1958. — 230-б.
- 3 *Қабдолов З.* Сөз өнері. — Алматы: Санат, 2002. — 92-б.
- 4 *Нұрғалиев Р.* Телағыс. — Алматы: Жазушы, 1986. — 204, 205-б.
- 5 *Пірәлиева Г.* Ізденіс өрнектері. Әдеби сын. Зерттеу. Сұхбаттар. — Алматы: Жалын, 2001. — 492 б.
- 6 *Хамзин М.* 1960–80-жылдардағы қазақ романының стилі мен типологиясы: Филол. ғыл. д-ры... дис. автореф. — Алматы, 1997. — 48 б.

Ж.Ш.Жұмагельдин

Проблема человека и общества в прозе Толена Абдикулы

В статье рассмотрены прозаические произведения Т.Абдикула. Отмечено, что писателя отличает своеобразный стиль, заключающийся в отражении правдивых жизненных ситуаций; он рассматривает жизненные проблемы с философской точки зрения. Исследована актуальность его прозаических произведений, которая заключается в реалистичном отражении судьбы казахского народа. Кроме того, показано художественное мастерство писателя, особое место в исследовании отведено роли и месту человека в обществе, его внутреннему миру. Определены психологические аспекты и системы образов в прозаических произведениях.

Zh.Sh.Zhumageldin

Problem of the person and society in prose Tolen Abdikuly

In this article considered prose of T.Abdikov. The writer is distinguished by own style, the fact that true life situations. T.Abdikov considers life problems in the philosophy. We explore the theme of the issue, the urgency of his prose works, and as reflected in his works the life and fate of the Kazakh people. Except that considered the artistic skill writer, special place in investigation borrows roles and the place of man in society, his inside the world of definition psychological aspects and the system forms in prosaic work.

References

- 1 Isabekov D. *Zaman Kazakhstan*, 2002, September, 6, 36 (391), p. 14.
- 2 Auezov M. *Works*, 12t, Almaty: Zhazushy, 1958, p. 230.
- 3 Kabdolov Z. *The art of words*, Almaty: Sanat, 2002, p. 92.
- 4 Nurgaliyev R. *Telagys*, Almaty: Zhazushy, 1986, p. 440.
- 5 Piraliyeva G. *Sample searches. Literary criticism. Research. Interview*, Almaty: Zhaly, 2001, p. 204, 205.
- 6 Khamzin M. *Style and typology of kazakh novels in 1960–80 years abstract dissertation to obtain the degree of PhD*, Almaty, 1997, p. 48.